

НІМЕЦЬКИЙ ПУРИЗМ І НІМЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ: 400 РОКІВ РАЗОМ

У статті зроблено огляд розвитку пуристичних тенденцій у мові німецької філософії впродовж XVII–XX ст. Проаналізовано розбудову філософської термінології на питомих засадах і ставлення видатних німецьких філософів (Г. Лейбніца, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, Й. Г. Фіхте, А. Шопенгауера, К. Маркса, Ф. Ніцше, М. Гайдеггера) до мовного пуризму. Зроблено висновок про те, що німецька мова щоразу виявлялася цілком придатною для вираження складної філософської думки, яку важко уявити без оригінальної термінології.

Ключові слова: історія німецької мови, історія німецької філософії, філософська термінологія, запозичення, мовний пуризм.

Німецькій філософії судилося справити визначальний вплив не лише на німецьку духовну культуру, а й на всю світову філософську, економічну та суспільно-політичну думку. За розмаїттям напрямів і концепцій, за глибиною теоретичного осмислення, масштабом провідних своїх постатей (Г. Лейбніц, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Й. Г. Фіхте, А. Шопенгауер, К. Маркс, Ф. Ніцше, Е. Гуссерль, М. Гайдеггер) вона впродовж XVIII–XX століть по праву посідала в європейській філософії центральне місце й подібно до давньогрецької стала величною, недосяжною її вершиною.

Сутність людини, її свобода й гідність, природа знання та межі пізнання, принцип історизму, суперечності як рушій розвитку, всебічно цілісний погляд на явища — ось ключові проблеми, що їх ставила й успішно розв'язувала німецька філософія класичного періоду. До видатних її здобутків належить і утвердження діалектичного стилю мислення, який вирізняється безмежною широтою, універсальністю, здатністю схопити суть речей і явищ у їхньому розвитку. Чільним німецьким мислителям були властиві підкреслена умоглядність, пильна увага до духовного життя людини, прагнення розбудувати завершену, цілісну теоретичну систему. Їхня спадщина дотепер істотно впливає на сьогодення, на життя кожного нашого сучасника (навіть тих, які й не відають про існування цих мислителів).

Відчутний вплив справила німецька філософія й на розвиток літературної мови. Прикметно, що до кінця XVIII ст. німці писали філософські твори не рідною, а переважно латинською та французькою мовами. Тим-то парадоксальним у її історії є «феномен потужного розвитку за короткий період (приблизно три десятиріччя), ефект вибуху, якому судилося тривати більше за століття і який, у певних аспектах, ще не завершився»¹. Справді, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. німецька філософська мова наче здійснила

¹ Європейський словник філософій : Лексикон неперекладностей / Пер. з фр. : В 4 т.— К., 2009.— Т. 1.— С. 39.

різкий, якісний стрибок, завдяки якому несподівано виявилася готовою до створення змістовно багатих, інтелектуально насичених текстів, що згодом набули всесвітньо-історичного значення.

Чому став можливим цей стрибок? Звідки з'явився в мові необхідний запас абстрактно-філософської лексики? Значну частину цього запасу, ясна річ, становили «вже готові» запозичення з латинської та французької мов. Однак активну роль відігравали й процеси власного, зокрема пуристичного, термінотворення. Завдяки цьому німецька філософська мова лишалась у своїй основі саме німецькою, уникнувши небезпеки перетворитися на макаронічну германо-латино-романську суміш.

Хоч історія німецької філософської мови — досить обсяжна й цікава тема, присвячено їй не так багато досліджень². У цій статті хотілося б спинитися на двох аспектах, які ще не були предметом спеціального розгляду: 1) ролі пуристичних тенденцій у розбудові німецької філософської термінології і 2) ставленні видатних німецьких філософів до термінологічного пуризму як мовного явища. Не претендуючи на цілковиту повноту й вичерпність, спробуємо пунктирно простежити вияви цих двох аспектів упродовж XVII–XX століть.

Відразу зауважимо: неправильно було б гадати, буцімто німецька філософська мова виникла раптом і на голому місці. Так, вибух справді був, проте йому передував тривалий підготовчий період, упродовж якого «обкатувалися» способи передавання абстрактних понять питомими засобами.

Насамперед ідеться про багатовіковий досвід перекладу релігійно-богословської літератури. Зазнаючи потужного впливу латинської мови та давньоримської християнської культури, давні германці намагались уникати в мовленні незрозумілих чужих слів шляхом пошуку власних відповідників. Уже найдавніші пам'ятки німецької мови (з другої половини VIII ст.) містять непоодинокі словотвірні кальки (*himilrīhhi* «небесне царство», *gimeinida* «громада», *heilant* «спаситель»). Перекладання релігійної та філософської літератури не припинялося навіть під час загального занепаду писемності (X ст. — середина XI ст.). На цю добу припадає діяльність бенедиктинського ченця Ноткера, який за допомогою німецьких морфем майстерно калькував будову латинських термінів (*anafang* «початок», *firneman* «розуміти», *firnumft* «розум», *unentlih* «необмежений»). Завдяки його перекладацькій діяльності в тогочасній німецькій мові сформувалося ядро філософської термінології. Германська лексика з конкретним значенням була успішно пристосована для вираження складних абстрактних понять.

У межах середньовіснійнімецького періоду (середина XI — середина XIV ст.) виділяється жанр містичної прози, яка зародилася в середині XIII ст. і стала яскравим явищем німецької богословсько-філософської думки. Міс-

² Серед них варто згадати такі: *Eucken R.* Geschichte der philosophischen Terminologie. Im Umriss dargestellt. — Leipzig, 1879. — 220 S.; *Аликаев П. С.* Немецкая философская терминология эпохи раннего Просвещения : Дис. ... канд. филол. наук. — М., 1983. — 132 с.; *Burger H.* Deutsche Sprachgeschichte und Geschichte der Philosophie // Sprachgeschichte: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung : In 3 Bd. — Berlin ; New York, 1984. — Bd 3. — S. 181–192; *Харитоновна Т. А.* Джерела філософської термінології. — К., 1992. — 112 с.; *Карпова Е. М.* Лингвокультурные детерминанты лексики немецкой философии : Дис.... канд. филол. наук. — Ростов н/Д, 2003. — 143 с.; *Аликаев П. С.* Христиан Томазиус и его вклад в становление немецкого литературного языка // От языковых фактов — к построению теории : Сб. науч. тр. — Калуга, 2013. — С. 55–67.

тики принципово не хотіли вдаватися до запозичень: глибоко інтимні почуття німецького вірянина, вважали вони, слід описувати виключно питомою лексикою. У їхніх текстах уперше вжито чимало вдалих кальок з латинських слів (*inbilden* «відбиватися в душі», *indruc* «сприйняття, відчуття, враження», *insehen* «вглядатися, проникати, розуміти»). Кальки, що їх утворили містики, продовжують жити в наші дні — як у мові філософії, так і в загальнонародній мові.

Розвій німецької філософської (і взагалі наукової) мови відчутно гальмувало те, що в XIV–XV ст. німецькі вчені й викладачі віддавали перевагу латині. У сфері освіти німецька починає утверджуватися лише з XVI ст., а більш-менш результативні спроби впровадити її в наукову царину спостерігаємо наприкінці XVII ст. Першим свої лекції наважується читати рідною мовою правник і філософ, професор Лейпцизького університету Х. Томазій (1687 р.). Мало-помалу його приклад наслідують і в інших університетах. Упродовж наступного століття вища освіта повністю перейшла на німецьку. Це викликає живильний імпульс до розбудови німецької наукової термінології на питомих засадах. За зразком релігійно-філософської та мовознавчої розвивається термінологія й інших наук (математика, фізика, ботаніка, медицина). Виявилось, що створення фахового словництва засобами рідної мови — справа цілком реальна. З книжного мовлення частина термінів потрапляла в розмовне, посідаючи місце в основному лексичному фонді. Отже, новий етап німецького пуризму, що розпочався в першій половині XVII ст., мав уже добре підготовлений ґрунт, а тогочасні пуристи аж ніяк не були першопрохідцями³.

Розиток власне німецької наукової термінології йшов паралельно зі зміною ставлення вчених до рідної мови. Еволюцію їхньої мовної свідомості простежимо на прикладі геніального філософа, видатного математика та впливового фізика Г. В. Лейбніца (1646–1716). Наслідуючи традицію й прагнучи знайти читачів за кордоном, він майже всі свої праці писав латинською та французькою мовами. Вибір цей стає тим більш зрозумілим, якщо зважити, що твори німецькою в ті часи не дуже читали навіть німецькі вчені, а бажання підтримувати й розвивати рідну мову, попервах у славетного філософа зовсім не виникало.

1670 року Г. В. Лейбніцові запропонували написати передмову до трактату італійського гуманіста Маріо Нізоліо «*Antibarbarus philosophicus*» (1553), скерованого проти філософів-схоластів. Ця робота дала Г. В. Лейбніцові нагоду обміркувати питання про те, який стиль наукових праць варто вважати досконалим. Філософа, пише він, відрізняє від нефілософа чіткість уявлень і ясність мислення. Через це й філософський текст повинен бути таким же — чітким, ясным, зрозумілим. У ньому не місце беззмістовним, туманним реченням. Спеціальні терміни слід уживати якомога рідше — вони доречні переважно тоді, коли здатні замінити описові звороти.

Найчастіше псевдофілософська схоластика знаходить живильний ґрунт у латинських заплутаних фразах, тоді як перехід з мертвої на живу розмовну мову для неї згубний. Не випадково найдієвіший засіб виявити на диспуті вразливі місця опонента — це примусити його заговорити рідною мовою. Якщо філософську думку можна чітко висловити національною мовою,

³ Докладніше про ці процеси див.: *Селігей П. О.* Про джерела і найдавніші етапи німецького пуризму // *Мовознавство*. — 2018. — № 5. — С. 10–31.

отже, вона правильна. Г. В. Лейбніц указує, що схоластика здала свої позиції передусім у тих країнах, де почали філософствувати рідною мовою (Р. Декарт у Франції, Р. Бекон в Англії). Там же, де рідну мову нехтують, як-от у Німеччині, схоластика продовжує паразитувати й далі. Учений доходить висновку, що філософам варто відмовитися від латини й перейти на живу народну мову.

Щодо перспектив німецької наукової мови Г. В. Лейбніц робить сміливу, як на ті часи, заяву: з усіх європейських мов для філософії вона найпридатніша. Завдяки своїй логічній ґрунтовності, яскраво вираженій поняттєвості (*Begrifflichkeit*) німецька найкраще здатна передати наукову думку. «Я, — напише він пізніше, — не раз хвалився італійцям і французам, що ми, німці, маємо особливий пробний камінь для думок (*Probierstein der Gedanken*), невідомий іншим. І коли вони запитували, що це за камінь, я пояснював: це сама наша мова. Адже те, що нею можна ясно висловити без запозичених і рідковживаних слів, справді є чимось істинним. Натомість порожніх, беззмістовних слів, що мовби піною вкривають пустопорожні думки, чиста німецька мова геть не допускає»⁴.

Щоб власним прикладом довести слушність цієї тези, Г. В. Лейбніц починає писати рідною мовою. Тепер уже не тільки приватні листи, а й наукові праці. Виявилося, що писемною німецькою вчений володів загалом непогано. Щоправда, густо пересипана латинізмами та галліцизмами, вона явно програвала такому, наприклад, взірцеві чистоті, як мовлення Лютера. До філософських термінів, які ще не усталилися в ужитку, Г. В. Лейбніц за для більшої точності долучав латинські відповідники: *Geschlecht* — *genus* «рід, покоління», *Begrenzung* — *dēfīnītio* «обмеження, визначення», *Wesen* — *ēns* «суть, сутність». Коли ж термін широко вживався доти як загальнономвне слово, відповідника він не наводив: *Erfahrenheit* «досвід», *Schluss* «висновок», *Ursache* «причина», *Will* «воля»⁵. Як відповідник до нлат. *punctum visus* і фр. *point de vue* «точка зору» філософ уживав нині поширену кальку *Gesichtspunkt* (*Gesicht* «зір» + *Punkt* «точка»).

До німецькомовних належать і дві Лейбніцові праці, присвячені самій німецькій мові: «Повчання німцям, як краще розвивати свій розум і свою мову» («*Ermahnung an die Deutschen, ihren Verstand und ihre Sprache besser zu üben*»; бл. 1680) і «Принагідні роздуми про вжиток і вдосконалення німецької мови» («*Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache*»; 1697, опубл. 1717).

Мова, стверджує Г. В. Лейбніц, — дзеркало розуму (*ein Spiegel des Verstandes*). Тож якщо народи розвивають свої інтелектуальні здібності до високого рівня, автоматично підноситься до вищого рівня і їхня мова. І навпаки: факт удосконалення мови підтверджує здатність її носіїв досконало мислити. Ось чому філософ засуджує зневагу до рідної мови й доводить, що її вживання пішло б на користь німецькій науці.

Г. В. Лейбніц висуває широку програму розвитку німецької національної мови. І тут перед ним неминуче постає проблема термінології, причому не лише філософської. Як краще її розбудовувати? Безоглядно запозичати чи карбувати власні терміни? Учений радить уникати крайнощів, триматися

⁴ *Leibniz G. W. von. Philosophische Werke: Hauptschriften zur Grundlegung der Philosophie* : In 5 Bd.— 2. Aufl.— Leipzig, 1924.— Bd 2.— S. 523.

⁵ *Аликаев Р. С. Немецкая философская терминология...*— С. 48–49.

золотої середини. З одного боку, запозичення принесли німцям нові поняття, і якщо їх (запозичень) послідовно уникати, мова ризикує втратити силу, багатство, а мовлення — виразність. Адже будь-який вислів, що нечітко передає думку, засвідчує бідність мови. З іншого боку, Г. В. Лейбніц визнає: мові загрожує суржикізація, або, за його словами, «потворна суміш всячини» («*der abscheuliche Mischmasch*»). У горнилі Тридцятирічної війни «загинуло не менше нашої мови, ніж нашого майна»⁶, і нині кожен бездумно нівечить свою німецьку поганою французькою. «Тож буде вічною ганьбою і трагедією для нас, якщо внаслідок недбальства наша питомо героїчна мова загине так, як загинула в Англії англосаксонська мова»⁷.

Щоб уникнути небезпеки, учений закликає колег об'єднати зусилля й розпочати ґрунтовне дослідження, нормалізацію та вдосконалення рідної мови. Цю відповідальну справу він покладає на засноване 1700 р. за його ж ініціативою Бранденбурзьке наукове товариство⁸. Як наголосив в установчому акті Г. В. Лейбніц, серед головних завдань Товариства — дбати про збереження належної чистоти німецької мови, а також про славу та збагачення німецької нації.

Таким чином, можна вважати, що Г. В. Лейбніц обґрунтував теоретичні засади пуризму у філософській мові. Проте конкретних термінів він майже не створював. Утілити на практиці ідеї філософа судилося його учневі Х. фон Вольфу (1679–1754), який увійшов в історію не стільки як оригінальний мислитель, скільки як учений-енциклопедист, успішний систематизатор і популяризатор наукових знань.

Щоб здобути чимбільше читачів, усі свої праці Х. фон Вольф свідомо писав не латинською, а рідною мовою. Опинившись перед необхідністю вживати всеосяжну філософську термінологію, він не мав іншого вибору, крім як стати на шляху її розбудови першопрохідцем. Його метод зводився до того, щоб свідомо уникати незрозумілих для студентів і пересічних читачів запозичень і термінізувати натомість загальнономовну лексику: «Я брав німецькі слова в їхньому справжньому значенні (*in ihrer ordentlichen Bedeutung*) і з'ясовував, чи є підстави використати їх у ролі терміна (*Kunstwort*)... Роблячи їх термінами, я застосовував їх до тих речей, у яких можна віднайти щось, що позначається цим словом у його первісному значенні (*in seinem eigentlichen Verstande*)»⁹. Інакше кажучи, філософський термін виникав через уточнення чи переосмислення змісту вже наявного питомого слова.

Ось деякі з власне німецьких термінів, що їх уживав Х. фон Вольф на противагу латинізмам чи галліцизмам:

- *Absicht* «намір, мета, задум» (< *absehen* «передбачати») — замітник до *Intention* (< лат. *intentio* «намір» < *intendo* «натягаю, надимаю»);
- *Aufmerksamkeit* «увага» (< *aufmerksam* «уважний» < *aufmerken* «уважно слухати») — замітник до лат. *attentio* «увага, уважність» (< *attendo* «протягаю; напружую; зосереджено думаю»);

⁶ *Leibniz G. W. von. Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache : Ein Handbuch für deutsche Jünglinge. — Dessau, 1831. — S. 14.*

⁷ *Ibid.* — S. 11.

⁸ Згодом — Пруська академія наук, з 1992 р. — Берліно-Бранденбурзька академія наук.

⁹ Цит. за кн.: *Straßner E. Deutsche Sprachkultur: Von der Barbarensprache zur Weltsprache. — Tübingen, 1995. — S. 177.*

- *Bedeutung* «значення, смисл» (< *bedeuten* «означати, мати значення» < *deuten* «вказувати») — калька з лат. *sīgnificātio* (< лат. *sīgnifico* «подаю знак, позначаю» < *sīgnum* «знак»);
- *Begriff* «поняття, ідея» (< *begreifen* «розуміти» < *be-* «приведення в певний стан» + *greifen* «хапати») — калька із слат. *conceptum* (< лат. *conceptum* «схоплене; уявлене» < *cōncipiō* «збираю; уявляю, міркую» < *capio* «беру, хапаю; розумію»);
- *Besinnung* «свідомість» (< *besinnen* «отямитися») — заміник до фр. *conscience* (< лат. *cōnscientia* «обізнаність, свідомість, совість» < *cōnscio* «знаю про себе, усвідомлюю»);
- *Beweggrund* «привід, спонука» (< *bewegen* «схилати, спонукати» + *Grund* «привід, причина») — заміник до фр. *motif* «побудник, причина» (< плат. *mōtivus* «рухливий» < лат. *mōtus* «рух» < *moveo* «рухаю»);
- *Beweis* «доказ, довід» (< *beweisen* «доводити» < *be-* «інтенсивність дії» + *weisen* «показувати, указувати») — напівкалька лат. *argūmentum* «зображення, наочний доказ» (< *arguo* «показую, доводжу, стверджую» + *-mentum* «наслідок дії»);
- *Empfindung* «відчуття, сприйняття» (< *empfinden* «відчувати» < *finden* «знаходити») — заміник до лат. *perceptiō* «сприйняття, розуміння» (< *percipio* «приймаю, сприймаю; розумію, відчуваю» < *capio* «беру, хапаю; розумію»);
- *Erfahrung* «досвід» (< *erfahren* «узнавати» + *-ung* «опредметнена дія») — заміник до лат. *experientia* (< *experiēns* «той, який випробовує» < *experior* «пробую, випробовую»);
- *Grundlage* «основа» (< *Grund* «основа» + *Lage* «стан, положення») — заміник до лат. *fundāmentum* (< *fundo* «кладу основу; засновую, закладаю» + *-mentum* «наслідок дії»);
- *Schwerpunkt* «центр ваги; суть, сутність» (< *schwer* «важкий» + *Punkt* «точка, місце») — калька з лат. *centrum gravitātis* (< *centrum* «центр кола» і *gravitās* «вага, важливість»).

Крім цього, Х. фон Вольф удало спопуляризував окремі питомі терміни, що їх утворили попередники. Так, услід за Х. Томазієм, він уживав не *Imagination* «уявлення», а *Einbildung* (< *einbilden* «уявляти»), не *Konklusion* «висновок», а *Folgerung* (< *folgern* «висновувати»), не *Konsequenz* «наслідок», а *Wirkung* (< *wirken* «впливати»). На позначення філософії він уподобав іменник *Welt-Weisheit* (< *Welt* «світ» + *Weisheit* «мудрість»), проте на відміну від інших термінів, у вжитку цей новотвір не закріпився.

Отже, завдяки пуристичній діяльності Х. фон Вольфа розвиток німецької філософської термінології було успішно переорієнтовано на питомі засади. Крім власне словотвірних аспектів, він не забував дбати й про системність термінології. Під орудою вченого вона набуває цілісного, викінченого характеру, терміни стають більш точними й однозначними, чіткішають семантичні відношення між ними, прояснюється місце кожного терміна в загальній системі¹⁰. Цю термінологію Х. фон Вольф пропагував у підручниках і студентських аудиторіях. Згодом її поширення продовжили його учні, що викладали в університетах різних німецьких міст. Глибоко й усебічно опрацьована, вона здобула прихильників і серед німецьких філософів, створивши важливу передумову для їхнього переходу з латини на рідну мову. Усе це дає підстави вважати Х. фон Вольфа творцем німецької філософської термінології.

Натомість першим видатним філософом, який на практиці застосовував німецьку філософську термінологію, був І. Кант (1724–1804). Хоч у нього

¹⁰ Гухман М. М., Семенюк Н. Н., Бабенко Н. С. История немецкого литературного языка XVI–XVIII вв. — М., 1984. — С. 193.

немає спеціальних праць, присвячених мові, на сторінках його творів трапляються принагідні зауваги з мовних питань. Свою думку про запозичення та пуризм він залишив у чернеткових записах, що опубліковані в найновішому академічному зібранні. Німецькій мові, уважає філософ, на відміну від французької та англійської, від природи притаманна чистота. Вона (мова) наче сама оберігає від забруднення свій лексичний запас. А це спонукає вчених не запозичати безоглядно чужі слова, а подавати їх у дужках після питомого відповідника. Така практика дає змогу зробити мову багатого й водночас точною, сповненою важливого змісту¹¹.

Аналіз Кантової термінології показує, що в ній рівною мірою представлена як запозичена, так і питома лексика. Скажімо, серед назв категорій мислення поряд з латинізмами *Quantität* «кількість», *Qualität* «якість», *Realität* «дійсність», *Negation* «заперечення», *Relation* «відношення», *Subsistenz* «буття», *Dependenz* «залежність», *Modalität* «модальність» належне місце посідають і власне німецькі утворення: *Einheit* «єдність», *Vielheit* «множинність», *Allheit* «сукупність», *Ursache* «причина», *Wirkung* «наслідок», *Möglichkeit* «можливість», *Unmöglichkeit* «неможливість», *Dasein* «буття», *Nichtsein* «небуття», *Notwendigkeit* «необхідність», *Zufälligkeit* «випадковість».

У своїй теорії пізнання І. Кант запровадив іще низку засадничих понять, для вираження яких обрав грецизми та латинізми, надаючи їм специфічного значення: *Phänomen* «феномен», *Noumenon* «ноумен», *apriorisch* «апріорний», *aposteriorisch* «апостеріорний», *transzendental* «трансцендентальний», *transzendent* «трансцендентний», *immanent* «іманентний», *konstitutiv* «конститутивний», *analytisch* «аналітичний», *synthetisch* «синтетичний».

Поряд із цим у текстах мислителя трапляється й чимало питомо германських термінів: *Allweisheit* «найвища мудрість», *Einbildungskraft* «сила уяви», *Lebenskraft* «життєва сила», *Mannigfaltigkeit* «різноманіття», *Selbsterkenntnis* «самопізнання», *Sinnlichkeit* «чуттєвість», *Triebfeder* «спонука», *Urteilkraft* «розумові здібності», *Zweckmäßigkeit* «доцільність» тощо. І. Кант не був автором усіх цих термінів, проте його високий авторитет сприяв їх закріпленню.

Деколи філософ порівнював виражальні можливості рідної мови та латини. Зокрема, відзначав, що для латинських термінів *expositio*, *explicatio*, *dēclārātio*, *dēfīnītio* німецька має лише один перекладний відповідник — *Erklärung*¹². Зате для двозначних латинських іменників *bonum* «добро; благо» і *malum* «зло; шкода, вада» у неї є кілька точніших слів: для *bonum* — *Gute* «добро» і *Wohl* «благо», для *malum* — *Übel* «зло» і *Böse* «шкода». Це дає змогу уникати сплутування важливих категорій етики¹³. До мовних заслуг кенігсберзького мислителя належить і запровадження терміна *Machtvollkommenheit* «усеомогутність, повнота влади» (< *machtvoll* «могутній») замість галліцизму *Souveränität*.

Інші приклади Кантової термінотворчості на питомих засадах: *alldurchdringlich* «усепроникний», *Allgemeingültigkeit* «загальнозначущість», *Allgenügsamkeit* «цілковита самодостатність», *Denkgegenstände* «гадані предмети», *Fürwahrhalten* «упевненість», *Gedankending* «абстрактна річ; гола абстракція», *Selbstschöpfung* «самостворення», *Selbstsetzung* «самопо-

¹¹ Reflexionen 5108.— korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/kant/aa18/090.html (9 лют. 2019).

¹² Кант І. Критика чистого розуму / Пер. з нім.— К., 2000.— С. 418.

¹³ Кант І. Критика практичного розуму / Пер. з нім.— К., 2004.— С. 67–68.

кладання», *Sinnenwelt* «чуттєво сприйманий світ», *Sperrbarkeit* «гальмівний», *Zugleichsein* «співіснування».

Інший видатний представник німецької класичної філософії Г. В. Ф. Гегель (1770–1831) так само не залишив спеціальних праць, присвячених мові. Попри це вбачав у ній предмет, гідний пильної уваги філософа. Він добре розумів, що звичайна мова віддзеркалює процеси мислення, що в ній відкладаються форми думки, а тому вона завжди «містить, чи то в прихованому, чи то в сплутаному, чи то в більш опрацьованому вигляді, певну категорію»¹⁴. Категорії та інші форми мислення втілюються в мові скрізь: на рівні іменників та дієслів, ба навіть прийменників і часток. З погляду філософії, та мова має істотну перевагу, яка багата на логічні вислови, особливо спеціальні та абстрактні.

Інша перевага розмовної мови, за Г. В. Ф. Гегелем, — у тому, що чимало її слів «наділені не лише різними, а й протилежними значеннями»¹⁵. Явище енантіосемії добре вкладалося в його концепцію єдності та боротьби протилежностей. «Мислення, — писав філософ, — може тільки радіти, коли несподівано натрапляє на такого роду слова й виявляє, що поєднання протилежностей — наслідок умоглядності»¹⁶. Завдяки наявності в розмовній мові енантіосемічних слів виникають передумови для створення на її основі власне філософської термінології. Саме в повсякденній народній мові, а не в запозиченнях з класичних чи якихось інших мов Г. В. Ф. Гегель убачає головне джерело її розбудови. Він стверджує навіть, що «філософія взагалі не потребує особливої термінології»¹⁷, маючи на увазі, що філософам не треба конструювати спеціальні терміни, як це прийнято в інших науках.

Звісно, при створенні термінології на народній основі виникає небезпека сплутування двох значень слова — розмовного та наукового. Проте, на думку Г. В. Ф. Гегеля, насправді небезпека ця примарна. У філософській мові неминуче відбувається експлікація (заміщення звичного, але неточного поняття чи уявлення точним науковим поняттям), унаслідок чого відмінність між загальнорозмовним і специфічно науковим значеннями виявляється істотною, ніж їхня первісна семантична спільність. Ця відмінність для Г. В. Ф. Гегеля настільки очевидна, що він не вважає за потрібне спеціально її доводити. Зазначає лише, що «повсякденне життя має не поняття, а уявлення, і сама філософія має пізнати поняття того, що поза нею є тільки уявлення»¹⁸.

Отже, філософія має право брати з розмовної мови назви побутових уявлень, щоб використовувати їх як назви наукових понять. Тим-то Г. В. Ф. Гегель досить стримано ставиться до іншомовних запозичень, хоч і назвати його переконаним пуристом було б перебільшенням. Філософ визнає, що деякі чужомовні слова доводиться переймати і що завдяки частому вживанню вони набули в німецькій мові прав громадянства, тому «штучний пуризм (*affektierter Purismus*) був би найменш доречним тут, де більше, ніж деінде, важлива суть справи»¹⁹.

¹⁴ Гегель Г. В. Ф. Наука логіки : В 3 т. / Пер. с нем.— М., 1970.— Т. 1.— С. 82.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.— С. 83.

¹⁸ Там же.— М., 1972.— Т. 3.— С. 156.

¹⁹ Там же.— Т. 1.— С. 83.

Переглядаючи назви категорій та інших засадничих понять його «Науки логіки», можемо (як і в І. Канта) помітити непоодинокі латинізми: *Existenz* «існування», *Inhärenz* «притаманність», *Kontinuität* «безперервність», *Negativität* «негативність», *Totalität* «цільність, тотальність», *Triplizität* «троїстість, потрійність», *Universum* «усесвіт». Проте більшість ключових гегелівських термінів — питомого германського походження: *Endlichkeit* «скінченність», *Entäußerung* «відчуження», *Entgegensetzung* «протиставлення», *Entstehen* «виникнення», *Gehalt* «зміст», *Gewißheit* «певність», *Gleichheit* «рівність», *Inhalt* «вміст», *Maß* «міра», *Schein* «видимість, зовнішність», *Schluß* «умовивід, силогізм», *Stetigkeit* «безперервність», *Vermittlung* «опосередкування», *Verschiedenheit* «різність», *Werden* «становлення», *Wesen* «сутність».

У творах філософа знаходимо й терміни, що виникли свого часу як пуристичні заміники до іншомовних слів: *Begriff* «поняття» (лат. *conceptum*), *Gegensatz* «протилежність» (лат. *oppositio*), *Entwicklung* «розвиток» (лат. *ēvolūtio*), *Lehrsatz* «теорема» (др. грецького), *Mehrheit* «множинність» (слат. *māiōritās*), *Widerspruch* «суперечність» (лат. *contrādictio*), *Vernunft* «розум» (лат. *intellēctus*).

При виникненні потреби в новому терміні Г. В. Ф. Гегель не оглядається в пошуках, звідки його можна було б позичити, а впевнено карбує назву на ґрунті рідної мови. Основними способами словотвору для філософа були словоскладання (*Anderssein* «буття в іншому», *Ansichsein* «у-собі-буття», *Füressein* «для-нього-буття», *Fürsichsein* «для-себе-буття», *Insichsein* «усередині-себе-буття»), *Denkform* «форма думки», *Nichtdasein* «брак наявного буття»), *Seelending* «душа-річ», *Selbstbewegung* «саморух»), субстантивізація дієслів (*das Aufbewahren* «збереження», *das Aufheben* «зняття», *das Bestimmen* «акт визначення», *das Denken* «мислення», *das Erkennen* «пізнавання», *das Sein* «буття», *das Wesen* «сутність»), прикметників (*das Besondere* «особливе», *das Jenseits* «потойбічне», *das Maßlos* «безмежне», *das Unmittelbare* «безпосереднє», *das Wahre* «істинне») і навіть займенників (*das Ich* «я»).

Той факт, що терміноапарат своїх учень І. Кант і Г. В. Ф. Гегель розбудовували переважно на основі німецької (а не латинської) мови, пізніше сприятливо позначився на становленні філософської термінології слов'янських мов, зокрема й української. Адже для називання відповідних категорій перекладачі за аналогією використовували слова з питомими коренями: *буття*, *небуття*, *становлення*, *міра*, *тотожність*, *відмінність*, *суперечність*, *сутність*, *явище*, *зміст*, *причина*, *наслідок*, *взаємодія*, *можливість*, *випадковість*, *необхідність*. Більше того: там, де німецькі філософи послуговувалися латинізмом, в українській мові маємо натомість питомий відповідник: *якість*, *кількість*, *дійсність*, *існування*, *заперечення*, *відношення*, *залежність*, *безперервність*, *цільність*. Щоправда, зовсім без латинізмів в українській теж не обійшлося: *форма*, *субстанція*, *модальність*.

Твори двох великих німецьких філософів віддзеркалюють не лише розвиток їхньої думки, а й суперечливий процес становлення німецької як мови філософії. Хоч більшість їхніх текстів важко назвати взірцями стильової довершеності (ім явно бракує того, що ми сьогодні називаємо комунікативністю, орієнтованістю на читача), усе ж це був потужний прорив у розвитку німецької наукової мови. Хтозна, якби в ній не існувало тоді випрацьованої філософської термінології, чи не були б ці твори написані латиною.

У жовтні 1806 р. після нищівної поразки пруських військ під Єною та Ауерштедтом уся Німеччина була окупована французами. Наполеон не просто сваволив на загарбаних землях, а виношував плани взагалі стерти Пруссію як державу з мапи Європи. І ось у цей трагічний час національного пригнічення в Берлінському університеті з циклом публічних лекцій виступив, ризикуючи власною свободою, відомий філософ Й. Г. Фіхте (1762–1814). Батьківщина, патріотизм, нескореність, громадянська мужність, самобутність народу та культури — таких тем торкався промовець. Прагнучи надихнути співвітчизників, він гаряче закликав їх до політичного згуртування, боротьби за державну незалежність, за національно-духовне відродження.

Лекції, що дістали широкий розголос, невдовзі вийшли друком під назвою «Промови до німецького народу» («Reden an die deutsche Nation», 1808), мали багато перевидань і врешті стали настільною книжкою німецького націоналіста. Спинімося на цій праці докладніше, бо вона має прямий стосунок до нашої теми.

Й. Г. Фіхте більше за інших діячів німецької класичної філософії поціновував мову як визначальну рису, що вирізняє один народ поміж інших. Мова обплітає людей безліччю невидимих зв'язків, спільномовці краще розуміють одне одного, а тому природно становлять єдине, нерозривне ціле. «Скрізь, де є особлива мова, є й особливий народ, який має право самостійно влаштовувати свої справи й керувати собою»²⁰. Якщо німецька мова окрема й самобутня, то й народ німецький окремий і самобутній. А ця самобутність — запорука морального відродження, передумова здатності жити своїм, не запозиченим духовним життям.

На підставі того, як народи бережуть і розвивають свою мову, Й. Г. Фіхте поділяв їх на носіїв власної («живої») мови і носіїв чужої («мертвої») мови. «Перші, — писав він, — лишилися в початкових місцях проживання корінного народу, другі ж переселилися. Перші зберегли й розвинули прамову корінного народу, другі перейняли чужу мову, поступово змінивши її на свій лад»²¹. Оскільки «значно більшою мірою мова творить людей, ніж люди творять мову»²², перших філософ називав «живими народами», других — «мертвими народами». Німецьку мову Й. Г. Фіхте відносив, ясна річ, до живих мов: вона розвивалася з питомих коренів, не знала змішувань з іншими мовами, її носії споконвіку жили на власних землях, нікуди масово не переселялися, а тому вони є пранародом (Urvolk)²³. Натомість романські мови (французьку, італійську, іспанську) мислитель зараховував до «мертвих мов»: у ті часи вони вважалися не більше ніж «зіпсутими» версіями латини й називалися «новолатинськими».

²⁰ Фіхте Й. Г. Речи к немецкой нации / Пер. с нем.— СПб., 2009.— С. 282.

²¹ Там же.— С. 110.

²² Там же.— С. 112.

²³ Уявлення німців про себе як «пранарод» відбилося в терміні *indogermanisch*, який зародився в 1820-х рр. (невдовзі після публікації лекцій Й. Г. Фіхте) і який вони досі охоче вживають на противагу терміну *indoeuropäisch*, узвичаєному в інших мовах (укр. *індоєвропейський*). Правда, побутує думка, що застосування прикметника *indogermanisch* зовсім не має на меті підкреслити «прадавність» німців, а лише вказує на дві крайні точки ареалу індоєвропейських мов — Індію та Германію. Однак у світлі сучасних наукових уявлень крайньою точкою поширення цих мов у Європі є все ж не германський, а кельтський ареал, тож і відповідний термін мав бути не *indogermanisch*, а *indokeltisch*.

Перевага живої мови — у тому, що вона, хоч і змінюється впродовж століть, безперервно живиться з власних коренів, а тому лишається зрозумілою для мовців різних поколінь. Така мова достеменно віддбиває духовне життя своїх носіїв, абстрактні назви природним чином передають їхній світогляд і світовідчуття. Людина, нагадасмо, спершу пізнає конкретні речі навколо себе, а тоді підноситься до пізнання надчуттєвого (абстрактного). Відповідно й у мові спочатку виникають конкретні назви, від яких згодом утворюються назви абстрактні. Засвоєння надчуттєвого, твердить Й. Г. Фіхте, відбувається мовби завдяки духовному баченню²⁴, і що сильніші пізнавальні здібності народу, то багатша абстрактна лексика його мови. Ось чому носіям живої мови неважко вловити її первісний символізм: «Для всіх, хто тільки хоче мислити, закріплений у мові знак зрозумілий. Для всіх, хто справді мислить, він живий і збуджує їхнє життя»²⁵. Мова живе, доки вона зрозуміла, а зрозуміла вона, доки лексика виражає образи, що їх внутрішньо пережили її носії. Німецька, як жива мова, передає і втілює власний (а не чужий) національний дух, даючи своїм носіям змогу безперешкодно досягати глибини трансцендентного.

Що стосується «мертвої мови», то якщо народ переймає іншу мову (або перенасичує свою запозиченнями), він починає обертатися в колі чужих, зовні накиннутих образів та уявлень. Щодо конкретної лексики така зміна до якихось істотних наслідків не призводить. Стосовно ж лексики абстрактної (надчуттєвої частини мови), ця зміна досить відчутна, навіть згубна, бо мислення, замінивши питомі знаки чужими, утрачає живе коріння. Абстрактні назви в мертвій мові — це безладне скупчення довільних, непрояснюваних, немотивованих знаків, які можна хіба що вивчити, але не зрозуміти. І хоч пізніше зміст цих знаків мовцеві врешті-решт прояснюється, він отримує з ними «пласку й мертву історію чужої освіти, але в жодному разі не власну освіту й відповідно образи, які йому не зрозумілі безпосередньо і які не збуджують життя»²⁶. У результаті між народом і мовою глибшає прірва, адже мову цю народ внутрішньо не пережив, її чуттєва образність залишається для нього неприступною. Як посередники, мертві мови непогано передають чужу культурну спадщину, проте залишають обмаль можливостей для оригінальної творчості. Носієві такої мови бракує опертя у власному досвіді: коли треба осмислити якісь абстрактні, несамоочевидні речі, він спантеличується й мусить або спиратися на панівні погляди, або аналізувати такі речі довільно й неглибоко.

Як приклад «мертвих елементів» у німецькій мові Й. Г. Фіхте наводить латинізми *Humanität* «гуманність», *Popularität* «популярність», *Liberalität* «ліберальність». Для німця, не обізнаного з чужими мовами, ці слова — не більше ніж порожній звук. Збагнути їхнє значення важко, бо вони не містять указівки на твірну основу й повністю виривають німця з кола звичних уявлень і понять. Слова ці, твердить філософ, не надто зрозумілі й для новолатинських народів: їм так само важко вловити їхнє значення, бо невідомо, як

²⁴ Не випадково дгр. *ἰδέα* «ідея» має першозначення «вигляд» й генетично пов'язане з **εἶδω* «бачу, споглядаю». Загалом семантичний перехід «бачити» → «розуміти» для індоєвропейських мов типовий. Пор., наприклад, укр. *бачення* «розуміння».

²⁵ Фіхте Й. Г. Знач. праця.— С. 118.

²⁶ Там же.

ці слова утворено. Запозичення виводять мовця зі сфери ясності та визначеності, що властиві живій мові, й заводять у темряву та незрозумілість. І той, хто штучно підсовує німцям римські знаки, тим самим погіршує їхній узвичайний спосіб думання (*sittliche Denkart*)²⁷. Й. Г. Фіхте зауважує, що недоречні латинізми почали розладнувати мислення німця не сьогодні й не вчора, а ще від прагерманських часів. Природний спосіб уникнути цієї небезпеки — перекладати чужі слова питомими німецькими. Згадані вище латинізми мислитель пропонує передавати як *Menschenfreundlichkeit* «людяність, людинолюбство», *Leutseligkeit* «привітність» і *Edelmut* «благородство».

Однак річ навіть не в тім, яке слово за походженням — своє чи чуже. Живі та мертві мови по-різному впливають на духовне життя, розумовий потенціал, пізнавальні можливості своїх носіїв. Філософ указує чотири засадничі відмінності: 1) у народів живої мови духовна освіта дієво впливає на життя, у народів мертвої — освіта й життя відірвані одне від одного; 2) перші народи сумлінно навчаються і прагнуть зробити так, щоб здобуті знання покращували їхнє життя; натомість другі погано уявляють, як знання можна застосувати на практиці, а тому сприймають освіту переважно як непотрібну їм гру генія; 3) перші працелюбні й наполегливі в будь-якій справі; другі більше покладаються на випадок і щасливу долю; 4) народи першого типу сприйнятливі до знань, що дає змогу еліті успішно підвищувати їхній культурний рівень; у народів другого типу, навпаки, освічені верстви відділяють себе від широких мас, уважаючи їх не більше ніж сліпим знаряддям своїх планів²⁸. Зі сказаного випливає, що саме народи живої мови виявляють найбільше здібностей до оригінальної, плідної, суспільно корисної творчості на благо всього людства. Народи ж мертвої мови, якщо на щось і здатні, то хіба що наслідувати зроблене або розвивати почате іншими народами.

Такою — в загальних рисах — є мовна концепція Й. Г. Фіхте. Почасти вона перегукується з поглядами В. фон Гумбольдта, зокрема з його ідеєю про мову як відбиття народного світобачення. І хоча в інших питаннях (наприклад, стосунки держави з громадянами) філософи були непримиреними опонентами, спільне в їхніх мовних поглядах не викликає сумнівів і потребує дальшого висвітлення. А поки що можемо констатувати: завдяки Й. Г. Фіхте мовний пуризм крім просвітницької (зрозумілість) та естетичної (відповідність мовній системі) аргументації отримав ще й глибоке філософське обґрунтування.

Потужна хвиля німецького націоналізму, що здійнялася внаслідок наполеонівського вторгнення, дала для розвою пуризму нові імпульси. Пошук відповідників до запозичень стає головним виявом турботи про мову. Услід за Й. Г. Фіхте, захоплення чужослів'ям таврують як «рабство розуму», що занечищує народний дух і зводить нанівець німецьку самобутність. У першій половині XIX ст. пуризм не був ідеологічно монолітним, а розпадався на кілька течій²⁹.

²⁷ Там же. — С. 122.

²⁸ Там же. — С. 127–128.

²⁹ *Kirkness A.* Das Phänomen des Purismus in der Geschichte des Deutschen // Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung / Hrsg.: W. Besch, A. Betten, O. Reichmann, St. Sonderegger : In 3 Bd. — Berlin, 1998. — Bd 1. — S. 411.

До радикально раціоналістичного пуризму відносять діяльність філософа К. Х. Ф. Краузе (1781–1832). Учень Й. Г. Фіхте й Ф. В. Й. Шеллінга, він глибоко замислювався над роллю мови в житті людини та процесах пізнання. Щоб німець, уважав він, міг успішно навчатися й глибоко пізнавати світ, німецькі слова повинні відповідати німецькому духові, а зміст їхній — бути ясным і зрозумілим. А чи відповідають запозичення цій умові? Вони не лише не вписуються у звукову та словотвірну будову німецької мови, а й не мають прозорого для німця зв'язку між звуковим комплектом і позначуваними поняттями. Зміст запозичень погано розпізнається, вони здаються мертвими, безглуздими і замість того, щоб прояснювати думку, затьмарюють її. Лише чиста мова здатна повноцінно служити народові, а непотрібними запозиченнями народ тільки ганьбить себе. Пильнувати чистоту й красу рідної мови, виполовати з неї всі чужоземні елементи — такий патріотичний і моральний обов'язок німців.

Мова, наполягає К. Краузе, повинна розвиватися згідно із законами розуму, на підставі первісної своєї форми. Неологізми слід утворювати з питомих коренів і за питомими зразками. Щоб удосконалити писемне мовлення, письменникам і граматистам варто усувати всі слова та форми, які суперечать цим вимогам. Тоді кожен побачить, що і граматикою, і словником німецька мова ідеально підходить для вжитку в науковій сфері, що її чистоту, красу, природність можна успішно пильнувати й далі. Власне, з усіх європейських мов, на думку К. Краузе, найближче до цих ідеалів стоїть німецька, а найповніше реалізовано їх у санскриті. Філософ добре знав цю мову, перекладав з неї тексти, вважаючи, що в здатності передавати розмаїття речей, дій, думок і почуттів їй немає рівних.

Виразальні можливості мови цікавили К. Краузе, зокрема, й тому, що він розпрацював теорію морального розвитку та вдосконалення людини й потребував дійового засобу, яким цю теорію можна було б повноцінно висловити. Фактично він замірявся віднайти окрему високоспеціалізовану мову, яка ознаменувала б собою радикальний переворот у філософському слововжитку. Її засадничі риси — раціональність, систематичність, послідовність. Скажімо, прості поняття, доводив він, доцільно позначати односкладними словами; поняття, близькі за змістом, повинні бути названі термінами того самого словотвірного типу; позитивні якості речей не можна позначати через заперечення (*unbedingt* «безумовний», *unendlich* «безконечний», *unteilbar* «неподільний, цілісний», *zweifellos* «безперечний») тощо.

Інша істотна вимога — нова філософська мова повинна складатися лише з німецьких, а також германських елементів. Іншомовних термінів не можна ні позичати, ні калькувати. Замість грецизмів і романізмів К. Краузе вживав слова, які утворював з питомих німецьких основ шляхом скорочення їх до односкладових коренів. Наприклад: *leb(en)* «жити», *lieb(en)* «любити», *Minn(e)* «кохання», *lob(en)* «хвалити». Ці корені, а їх у нього вийшло близько 3 тис., він сполучав з питомими суфіксами (*-heit* «опредметнена якість», *-keit* «т. с.», *-tum* «манера поведінки», *-sam* «якість, схильність», *-niß* «опредметнена дія», *-bar* «наявність, придатність», *-lich* «належність») та префіксами (*ab-* «віддалення», *ur-* «давність»), зокрема й архаїчними, які він прагнув відновити в ужитку (*ant-* «навпроти», пор. *Antlitz* «обличчя»). Скажімо, фразу *die Poesie ist in ihren freien Dichtungen über alle Moralität erhaben* (ноезія у своїх вільних віршах — це передусім мораль) він передавав як «die Lebeinbil-

derung ist in ihren freien Ewiglebdbildungen über alle Eigenwesenlebgesetzlichkeit erhaben»³⁰.

Пуристичну філософську мову К. Краузе розробляв насамперед для власного метафізичного вчення. Проте вірив, що коли німці глибоко засвоять його ідеї, ця мова стане взірцем і для інших сфер (художня література, освіта, техніка тощо). Проте філософові так і не вдалося здобути лаврів визнання, і не тільки тому, що саме в той час по всій Німеччині гриміла слава Г. Гегеля. Для публіки, яка вже звикла до запозичених термінів, суцільні пуристичні новації К. Краузе об'єктивно утруднювали читання його текстів. Мислитель і мовний реформатор помер у бідності, всіма забутий. Щоправда, після смерті його доктрина несподівано стала популярною в Іспанії, а згодом — в іспанськомовних країнах Латинської Америки, де дістала назву *Krausismo* «краузізм». Сучасним німцям ім'я філософа мало що говорить, хоч вони широко вживають його новотвір — *Fremdwort* «чуже слово».

Неправильно було б думати, ніби всі німці радо вітали появу відповідників до чужомовних слів. Пуристична діяльність наражалася на критику, причому з боку досить відомих діячів культури — таких, наприклад, як письменник Й. В. фон Гете та філолог Я. Грімм. До табору останніх належав і видатний німецький філософ А. Шопенгауер (1788–1860).

Насамперед йому було не до вподоби те, що латина занепала як мова науки, що замість спільної для всієї Європи наукової літератури розвинулися національні літератури і що кожний учений на додачу до двох класичних мов тепер мусить опановувати ще чотири нові європейські мови. Єдина втіха — легка впізнаваність термінів, утворених з давньогрецьких і латинських коренів. Саме тому всі народи мудро її бережуть, і «тільки німцям спало на думку по-дурному понімечити термінологію всіх наук»³¹. У результаті німецький учений змушений двічі вивчати термінологію своєї науки, а це потребує багато зусиль і часу (як-от в анатомії). «Якби інші народи, — попереджає філософ, — не виявилися б у цьому відношенні розумнішими за німців, нам довелося б вивчати термінологію кожної науки п'ять разів»³².

Претензії А. Шопенгауер висуває й до самих пуристичних заміників. Майже завжди це «довгі, складні, невміло обрані, тягучі й тьмяні слова, які не вирізняються різко з тексту й через це важкі для запам'ятовування. Натомість грецькі та латинські вислови, що їх утворили давні незабутні батьки наук, мають усі протилежні позитивні якості й завдяки своїй милозвучності легко запам'ятовуються»³³. Терміни *Verb* «дієслово», *Substantiv* «іменник», *Adjektiv* «прикметник», *Adverb* «прислівник», твердить філософ, помітити й запам'ятати куди легше, ніж *Zeitwort*, *Nennwort*, *Beiwort*, *Umstandswort*. Назва азоту *Stickstoff* викликає в нього огиду своєю какофонією. Зовсім нестерпною, непристойною і «доречною хіба що в циркульні» здається йому німецька анатомічна термінологія: «*Pulsader* “артерія” і *Blutader* “вена” сплутати значно легше, ніж *Arterie* та *Vene*. Та найбільшу плутанину вносять вислови *Fruchthälter* “матка”, *Fruchtgang* “піхва” та *Fruchtleiter* “фаллопієва труба”

³⁰ Цит. за: *Kirkness A. Zur Sprachreinigung im Deutschen 1789–1871 : Eine historische Dokumentation* : In 2 Bd.— Tübingen, 1975.— Bd 1.— S. 233–234.

³¹ *Шопенгауер А.* Мир как воля и представление : В 2 т. / Пер. с нем.— М., 1993.— Т. 2.— С. 206.

³² Там же.— С. 206–207.

³³ Там же.— С. 207.

замість *uterus, vagina* та *tuba Fallopii*)³⁴. Те саме стосується слів *Speiche* «променева кістка» та *Ellenbogenröhre* «лікоть», запропонованих замість *radius* та *ulna*. Латинські анатомічні терміни споконвіку знає кожен лікар, уживають їх у всіх європейських мовах, то нащо, запитує А. Шопенгауер, це незграбне, страхітливе й вульгарне онімечування?

Гнітюче враження справляють на нього пуристичні замітники і в інших науках. Справжня біда в логіці: тут мало не кожен професор винаходить власну термінологію. Так, філософ Г. Е. Шульце у посібнику «Основи загальної логіки» суб'єкт назвав *Grundbegriff* (букв. «основне поняття»), предикат — *Beilegungsbegriff* («приписувати поняття»), висновки в нього бувають *Beilegungsschlüsse* («приписуваний висновок»), *Voraussetzungsschlüsse* («імовірнісний висновок»), *Entgegensetzungsschlüsse* («протилежний висновок»), а судження мають *Größe* «кількість», *Beschaffenheit* «якість», *Verhältnis* «відношення» та *Zuverlässigkeit* «модальність»³⁵.

Крім упізнаваності, А. Шопенгауер указує ще на дві переваги іншомовних запозичень. По-перше, назване ними наукове поняття вирізняється на тлі побутових слів і позбувається пов'язаних з ними асоціацій. Тож «називати, скажімо, їжу малюків *Speisebrei* замість *chymus*, *Lungensack* замість *pleura*, *Herzbeutel* замість *pericardium* личить радше м'ясникові, ніж анатомові»³⁶. Філософ стверджує навіть, що якщо з наук зникне пов'язаний з класичними мовами дух давнини, в усій нашій літературі запанують грубість, вульгарність і заяложеність.

По-друге, для деяких понять лише в одній мові існує точне слово, що закономірно мігрує в інші мови, як-от латинське *affectus*, французьке *naïf*, англійські *comfortable, disappointment, gentleman*. «Іноді, — твердить А. Шопенгауер, — чужа мова передає поняття з таким відтінком, якого наша власна мова йому не надає, але який ми саме маємо на увазі. У таких випадках кожен, хто піклується про точне висловлення своїх думок, уживатиме іншомовне слово, не зважаючи на буркотіння педантичних пуристів»³⁷.

А. Шопенгауер — один з найбільш яскравих і глибоких мислителів в історії філософії. Проте якщо погортати його праці, нескладно виявити місця, де він висловлює щодо пуризму зовсім інакші, позитивні оцінки, тобто, по суті, суперечить сам собі. Так, у збірнику принагідних записів «Нові paralipomena» він стверджує, що вживати слова без понять німці схильні більше латинською мовою, ніж рідною. «От якби змусити філософів замість *Absolute* “абсолютне” завжди вживати слово *Losgebundene* “відчужене” або, простіше *Lose* “чуже”, то вони менше ляпали б дурниць про *der in der Vernunft liegenden Idee des Absoluten* “закладену в розумі ідею абсолютного”»³⁸. Цим самим автор фактично стверджує, що передумовою філософської ясності й осмисленості виступає питома термінологія, тоді як запозичена живить ґрунт для пустопорожніх розумувань. Там-таки він високо поціновує німецькі слова *Wirklichkeit* «дійсність» і *wirklich* «дійсний» як незрівнянно кращі й виразніші за їхні синоніми-латинізми *Realität* і *real*: «Перші два властиви

³⁴ Там же.

³⁵ *Schulze G. E. Grundsätze der allgemeinen Logik.*— Helmstädt, 1802.— 234 S.

³⁶ *Шопенгауер А.* Мир как воля и представление...— С. 207.

³⁷ *Шопенгауер А.* Собрание сочинений : В 6 т. / Пер. с нем.— М., 2001.— Т. 5.— С. 437.

³⁸ Там же.— Т. 6.— С. 187–188.

виключно німецькій мові, тож вона має привід пишатися ними»³⁹. Нагадаємо, що іменник *Wirklichkeit* виник на початку XVII ст. саме як пуристичний замітник до нлат. *realitas* (род. відм. *realitatis*).

Як бачимо, одні пуристичні відповідники виявляються для А. Шопенгауера «незграбними, страхітливими, утертими», інші — «незрівнянно кращими та виразнішими», причому якогось чіткого критерію «кращості» чи «незграбності» він не наводить. Незрозуміло, чому, наприклад, термін *Stickstoff* здається йому какофонічним, а *Wirklichkeit* — надзвичайно виразним. Гадаємо, критерієм оцінки була попросту сила звички: терміни, які філософ знав здавна, він приймав і охоче вживав, терміни ж нові, незвичні — критикував і відкидав. Інакше кажучи, несприйняття нової німецької термінології — наслідок його глибоко консервативних мовних смаків. Не обійшлося тут і без домішки егоїзму. У зрілому віці мовцеві й справді клопітно переходити зі звичних запозичень на питомі замітники. Проте варто ж дбати не лише про свої зручності, а й про потреби освіти, про школярів, студентів, яким утворену на питомій основі термінологію зрозуміти й запам'ятати набагато легше, ніж запозичену. Нарешті, звертає на себе увагу суб'єктивізм А. Шопенгауера, коли він згадує «золотий вік» давнини, ідеалізує минувшину, протиставляючи її грубій і вульгарній сучасності. Навряд чи корисність запозичень можна довести на припущенні, нібито наукове поняття, назване грецьким чи латинським терміном, вирізняється на тлі побутових слів і позбувається пов'язаних із ними асоціацій. Адже для самих давніх греків і латинян ці терміни нітрохи не вирізнялися на тлі їхньої розмовної мови, а проте наука в цих народів успішно розвивалася.

Варто з'ясувати, а яким був лексикон самого А. Шопенгауера. За його власним зізнанням, латинізми та галліцизми він намагався вживати досить часто, вважаючи це принциповою особливістю свого стилю⁴⁰. Утім, лексичний аналіз його текстів засвідчує, що попри свої антипуристичні погляди він охоче вдавався до слів, які виникли в німецькій мові саме як пуристичні замітники до запозичень. Так, *magnum opus* А. Шопенгауера «Світ як воля та уявлення» (1818), за нашими (далеко не повними) підрахунками, містить щонайменше 140 таких заміників — кальок і відповідників з оригінальною внутрішньою формою:

Abhandlung «наукова праця» (лат. *tractātus*), *Absicht* «намір» (лат. *intentio*), *anpassen* «приспосовувати» (лат. *adapto*), *Aufmerksamkeit* «увага» (лат. *attentio*), *Besinnung* «свідомість» (фр. *conscience*), *Beweis* «доказ» (лат. *argumentum*), *Durchmesser* «діаметр» (плат. *diameter*), *Eindruck* «відчуття, враження» (лат. *impressio*), *Empfindung* «сприйняття» (лат. *perceptiō*), *entfalten* «розгортати» (лат. *explico*), *Erfahrung* «досвід» (лат. *experientia*), *erörtern* «розбирати, розглядати» (лат. *determino*), *Gewissen* «совість» (лат. *conscientia*), *Grundlage* «основа» (лат. *fundamentum*), *Kreislauf* «коловорот» (лат. *circulatio*), *Rechtschreibung* «правопис» (дгр. ὀρθογραφία), *Redensart* «вислів, мовний зворот» (фр. *façon de parler*), *Selbstsucht* «себелюбство» (фр. *égoïsme*), *Sinnbild* «символ» (дгр. ἔμβλημα), *Umstand* «обставина» (лат. *adverbium*), *Vorsicht* «передбачення» (лат. *prōvidentia*), *wahrscheinlich* «імовірний; імовірно» (лат. *verisimilis*) тощо.

³⁹ Там же. — С. 188.

⁴⁰ Там же. — С. 335.

У лексиконі А. Шопенгауера знайшлося місце навіть для тих слів, що їх запропонував відомий пурист Ф. фон Цезен: *Abstand* «відстань» (лат. *distantia*), *Augenblick* «мить» (лат. *mōmentum*), *Entwurf* «ескіз, план» (іт. *schizzo*), *Gesichtskreis* «обрій» (дгр. ὀρίζωντος), *Vertrag* «угода» (лат. *contractus*), *Zuschauer* «глядач» (нлат. *publicum*), і тих, що їх утворив або спопуляризував його сучасник пурист Й. Г. Кампе: *Einzelwesen* «особа, індивід» (нлат. *individuum*), *Erdgeschoss* «перший поверх» (фр. *parterre*), *Mehrzahl* «множина» (лат. *plūrālis*), *verwirklichen* «здійснювати, утілювати» (фр. *réaliser*), *walten* «панувати, керувати» (дфр. *regir*).

Філософ заперечує новотвір *Stickstoff* «азот», проте неодноразово вживає однотипний термін того самого словотвірного типу *Sauerstoff* «кисень», що виник у той же час (наприкінці XVIII ст.) як напівкалька фр. *oxygène* (*eben das war auch Lavoisier's Entdeckung des Sauerstoffs und seiner wichtigen Rolle in der Natur*). Він критикує німецькі назви частин мови (*Zeitwort*, *Nennwort*, *Beiwort*, *Umstandswort*) і при цьому послугується назвою числівника, утвореною за тим же зразком, — *Zahlwort* (*verbinden wir mit jedem Zahlwort und allen algebraischen Zeichen genau bestimmte abstrakte Begriffe*).

Як бачимо, заяви А. Шопенгауера — це одне, а реальна його мовна поведінка як автора — зовсім інше. У ставленні видатного мислителя і яскравого стиліста до пуризму все ж переважали суб'єктивні смаки, консерватизм, сила звички. Його оцінки великою мірою пов'язані з невірою в багаті словотворчі можливості рідної мови.

Сучасник А. Шопенгауера К. Маркс (1818–1883) теж не тільки не вбачав у запозиченнях нічого поганого, а й був активним їх упроваджувачем. Так, у лексиконі його політичної економії поряд з питомими термінами (*Arbeitskraft* «робітнича сила», *entfremdete Arbeit* «відчужена праця», *Gebrauchswert* «споживча вартість», *Mehrwert* «додаткова вартість», *Überbau* «надбудова», *Wertgesetz* «закон вартості») трапляється й чимало запозичених (*Kapitalismus*, *Kommunismus*, *Revolution*, *Sozialismus*, *Diktatur des Proletariats*, *historischer Materialismus*), а також гібридних (*Klassenkampf* «класова боротьба», *Produktivkräfte* «виробничі сили») термінів. Напевно, з'явилися вони через те, що К. Маркс, по-перше, широко спирався на праці англійських і французьких економістів і, по-друге, розраховував на всесвітній резонанс свого вчення, сподіваючись викликати ним у майбутньому світову комуністичну революцію (*Weltrevolution*).

Пурист Е. Енгель затаврував слововжиток К. Маркса як «кухонно-латинську циганську мову» (*küchenlateinischen Zigeunersprache*)⁴¹ і навів можливі варіанти понімечення деяких його термінів. Так, замість *Kapital* можна було б ужити *Hauptgut* «головне майно» (цю заміну пропонував іще Г. Е. Лессінг), замість *kapitalistische Produktionsweise* «капіталістичний спосіб виробництва» — *hauptgüterliche* або *hauptgeldliche Erzeugungsweise* «головномайновий або головногрошовий спосіб виробництва», замість *konstantes Kapital* «постійний капітал» — *beständiges Hauptgut*, замість *variables Kapital* «змінний капітал» — *veränderliches Hauptgut*.

Проти перекладу запозичених термінів виступав і Марксів сподвижник Ф. Енгельс (1820–1895): «...Необхідні іншомовні слова, які в більшості випадків становлять загальноприйняті науково-технічні терміни, не були б необхідними, якби вони піддавалися перекладові. Отже, переклад тільки пере-

⁴¹ Engel E. Deutsche Stilkunst.— Wien ; Leipzig, 1922.—S. 181.

кручує зміст; замість того, щоб роз'яснювати, він вносить плутанину»⁴². По суті, класик ставить під сумнів можливість і доцільність перекладу. Справа навіть не в тому, що іншомовні слова «не піддаються перекладу». Перекладу піддаються: у тогочасній німецькій мові побутував чималий корпус слів і термінів, перекладених (скалькованих) з латинської та французької мов, без яких ні К. Маркс, ні Ф. Енгельс, ні будь-який інший автор не могли б обійтися. Справа в іншому: за таким нігілістичним ставленням приховуються радше мовні лінощі, небажання розвивати власну мову з питомих джерел.

Зовсім інша позиція щодо іншомовних слів прозирає з праць Ф. Ніцше (1844–1900). Передусім варто відзначити його трепетне, побожне ставлення до рідної мови: «Мова — це спадок, який ми отримуємо від предків і передаємо нащадкам. Перед нею слід схилитися як перед чимось священним, безцінним та недоторканим»⁴³. Натомість до іноземних мов філософ ставився скептично й недовірливо, доводив шкоду від опанування кількох мов, яке «заповнює пам'ять словами замість фактів і думок»⁴⁴. Чужі мови, вважав він, уселяють у людину впевненість, начебто вона чогось навчилася, завоювала авторитет. А насправді вони заважають їй здобувати глибокі знання й заслуговувати повагу чесним шляхом. Вивчення чужих мов неминуче занепащає чуття рідної мови. Не випадково народи, які дали світові найкращих стилістів (до них Ф. Ніцше зараховував давніх греків і французів), були переважно одномовцями. І хоч у наш час не знати іноземних мов — справа безперспективна, філософ пророкував, що колись у майбутньому людство розмовлятиме новою спільною мовою.

Іншомовні слова, твердив Ф. Ніцше, не так позначають нові поняття, як очужують давно відомі, близькі, зрозумілі мовцям речі. Як приклад він наводив пари *мудрість* — *філософія*, *мудрець* — *філософ*. Не кожен наважиться назвати себе мудрецем, а от філософом наректи себе дуже легко. Так само ті, хто мають високий титул доктора, нітрохи не переймаються тим, що це слово передбачає важкий обов'язок думати, бути вчителем. Чи є те, що нині називають філософією, справді любов'ю до істини? Чи завжди можна замінити слово *філософія* на *любов до істини*? Чи лишилися в наші дні справжні друзі мудрості? Чи не покликані іншомовні назви облудно приховати брак змісту та порожнечу понять? Такі риторичні питання ставить своїм читачам Ф. Ніцше⁴⁵.

Не кращим було ставлення мислителя й до наслідування взагалі. Його він уважав штучним явищем, яке тільки створює видимість того, що воно наслідує. Так, у царині культури можна щось запозичити, щось перейняти, але породити принципово нове наслідування заледве спроможне. Для того, щоб отримати від запозичення новизну, оригінальність, треба бути не наслідувачем, а творцем⁴⁶. Ступінь самотності вітчизняної культури Ф. Ніцше оцінював не надто високо: «Німецькі звичаї, німецький стиль спілкування, німецьке врядування, представницькі органи — усе має іноземний присмак

⁴² Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : В 50 т.— 2-е изд.— М., 1961.— Т. 19.— С. 322.

⁴³ Ницше Ф. Полное собрание сочинений : В 13 т. / Пер. с нем.— М., 2013.— Т. 1. Ч. 2.— С. 76.

⁴⁴ Там же.— М., 2013.— Т. 2.— С. 202.

⁴⁵ Там же.— М., 2007.— Т. 7.— С. 671.

⁴⁶ Там же.— М., 2008.— Т. 8.— С. 191.

і скидається на бездарне мавпування, обтяжене до того ж нерозумінням того, що воно — лише наслідування»⁴⁷. Рідна мова — єдиний бастион, де все ще зберігаються рештки питомого. «У цій біді, — зізнається філософ, — я вірю лише в німецьку мову, якій і справді єдиний досі вдалося врятуватися попри всіляке змішування націй, зміну часів і звичаїв. І, гадаю, чарівна метафізична сила перетворювати багатоманітне в єдине, різнорідне в однорідне закорінена саме в мові»⁴⁸.

Щоправда, в іншій своїй праці Ф. Ніцше визнає: німецька мова теж до певної міри збідніла, потьмарилася, що означає захиріння національного характеру, занепад німецької індивідуальності. Філософ заохочує сучасників не опускати руки, а боротися за мову: «Ми потребуємо непохитних охоронців, щоб вони пильнували цю мову, яка об'єднує нас і яка збереже в майбутньому нашу германську сутність»⁴⁹. Усіх, хто вірить в майбуття німецької мови, він закликає створити школу, скеровану проти тогочасної німецької: «Доведеться змиритися з багатьма невдачами й вимученими новаціями. Головне — напружити сили, влити в мову нове життя та нову кров»⁵⁰. При цьому Ф. Ніцше не був прихильником ані запозичень, ані активної словотворчості, бо вважав, що слід майстерно використовувати ті виражальні засоби, які вже є в мові. Саме так робили давні греки: «Не важко полічити їхні нечисленні архаїзми й запозичення, та нема кінця здивуванню, якщо вмієш оцінити легкість і віртуозність їхнього поводження з повсякденними і, здавало б, давно затертими словами та висловами»⁵¹.

Найбільш впливовою і водночас суперечливою постаттю в німецькій філософії ХХ ст. був, безперечно, М. Гайдеггер (1889–1976). Свої концепції він розбудовував не так за рахунок розвою доробку попередників, як шляхом радикального переосмислення, навіть спростування їхніх ідей. Оскільки вся дотогочасна філософія, на його думку, дискредитувала себе, він відмовлявся називати себе філософом, ставлячи під сумнів традиційні філософські категорії (буття, реальність, логіка, свідомість). Його цікавило не буття як таке, а мислення про буття. Своє вчення він попервах називав *фундаментальною онтологією*, а після 1950 р. відмовився й від цього терміна, оскільки за ним тягся шлейф традиційної метафізики, яку мислитель уважав безнадійно застарілою.

Як відомо, М. Гайдеггер розрізняв два буття: несправжнє, яке ототожнював зі світом конкретних, зовнішніх речей та явищ, і первинне, глибинне, істинне, яке тепер геть забуте, майже втрачене. Прослідки останнього збереглися хіба що в першоджерелах культури — мистецтві, поезії, особливо в мові. Останню він витлумачує (зокрема, у працях повоєнного періоду) як місце, де людина безпосередньо стикається з буттям. Слово не просто позначає те, що вже існує в свідомості людини, а матеріалізує, опредметнює буття, робить його суцям. «Лише там, — пише філософ, — де для речі знайдено слово, річ — це річ. Лише так вона є»⁵². Слово оприявнює річ. Немає слова — немає й речі. Тому мова є оселею справжнього буття. Щоб пізнати це

⁴⁷ Там же. — Т. 7. — С. 525–526.

⁴⁸ Там же. — С. 526.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же. — Т. 8. — С. 80.

⁵¹ Там же. — Т. 2. — С. 562.

⁵² *Гайдеггер М.* Дорогою до мови / Пер. з нім. — Л., 2007. — С. 139.

буття, треба навчитись уважно прислухатися до того, що «говорить мова», треба «вслухатися в мову».

Людина, на думку філософа, є не творцем мови, а радше посередником, через якого буття промовляє голосом мови. Людина не опановує мову, не підкоряє її собі, а, навпаки, віддає себе в її владу. Не людина мовить мовою — мова мовить у людині (*die Sprache spricht im Menschen*). Уявлення, що сформувалися й закріпилися в мові, її лексиці та граматиці, скеровують пізнавальну й практичну діяльність мовця. Звідси випливає, що його світогляд цілком сформований мовою, що світ мови і є той світ, у якому живе людина. Гайдеггерівське вчення, як бачимо, багато в чому перегукується з основними постулатами неогумбольдтіанства. Варто, однак, уточнити, що М. Гайдеггер розуміє мову не лінгвістично — як природну знакову систему, а онтологічно — як первісну основу буття. Жодна наука (ні мовознавство, ні логіка, ні філософія, ні будь-яка інша) не спроможна правильно осягти сутність мови. Мова визначає буття, науку, саму людину. А хіба можемо ми пізнати те, що визначає нас самих? Мова — непізнана сутність. Годі про неї щось сказати, якщо тільки вона сама про себе щось не скаже. По суті, мислитель ототожнює мову та буття, постулює їхню першопочаткову єдність і взаємозалежність. Проблеми мови в його вченні — це проблеми буття як такого.

Тексти М. Гайдеггера, особливо повоєнного періоду, перенасичені складною, химерною, заплутаною термінологією, в якій годі розібратися навіть тим, для кого німецька — рідна мова. Своєрідність цих текстів — від того, що він намагається говорити «не мовою», а «від імені мови». Оскільки традиційний поняттєво-термінологічний апарат має чимало вад (протиставляє мову та буття, суб'єкт і об'єкт, схиляє до метафізичного стилю філософствування), він не в змозі відтворити «мовлення мови» в усій точності та повноті. Тим-то мислитель рішуче вилучає зі свого словника класичні терміни *Bewußtsein* «свідомість», *Erkenntnis* «пізнання», *Widerspruch* «суперечність», зокрема й іншомовного походження: *Subjekt*, *Objekt*, *Ontologie*, *Hermeneutik*, *Idee*, *Interpretierung*, *Person*, *Phänomenologie*, *Realität*. Усі вони, на думку філософа, знецінилися, бо втратили справжній зміст. Термін *Philosophie* він замінює на *Denken* «мислення», *Mensch* «людина» — на *Dasein* «тут-буття», *Technik* — на *Gestell* «постав».

Більше того, М. Гайдеггер не обмежується заміною окремих термінів, а розбудовує свою філософську мову (власне, філософський ідіолект). Потрібна ця мова як для аналізу, так і для вираження його результатів. Мислитель вільно сполучає корені й афікси, користується з легкості німецького словоскладання, наділяє не тільки новотвори, а й давні слова особливим сенсом, іноді — шляхом ускладненої метафоризації: *Benommenheit* «охопленість», *Durchschnittlichkeit* «усередненість», *Erblickbare* «те, що можна споглядати», *Gotterns* «трепет перед божим», *Machenschaft* «улаштованість буття», *Seinsgebundenheit* «пов'язаність буттям», *Uneigentlichkeit* «посередність, несправжність», *Verschweigung* «німування», *Zeit-Spiel-Raum* «просторово-часовий просвіт».

Займенники, прислівники, прийменники та сполучники під його пером субстантивуються. Прагнучи відтворити первісну мовну основу, що криє в собі першоджерела буття, він шукає смислові зв'язки між співзвучними словами, удається до гри слів (термінів). Ключове слово він може вживати в кількох значення — послідовно чи одночасно. Це неабияк ускладнює роботу перекладачів: передати гайдеггерівські каламбури іншою мовою

практично неможливо. Ще одна особливість його письма — тавтологічне сполучання іменника та дієслова зі спільним коренем. Крім уже згаданого *die Sprache spricht*, це ще *die Welt weltet* «світ світує», *die Zeit zeitigt sich* «час часує», *die Dinge dingen* «речі речують», *das Wesen west* «сутність осутнюється», *die Nähe nähert* «близькість наближається», *das Wort wortet* «слово ословлюється» тощо.

Прагнути здолати метафізичний поділ процесу мислення на суб'єкт і об'єкт, філософ удається до складних, синкретичних утворень, де і суб'єкт, і об'єкт подано в злитому, нерозчленованому вигляді: *In-der-Welt-sein* «буття-у-світі», *Sich-vorweg-sein* «поперед-себе-буття», *schon-Sein-in-einer-Welt* «уже-буття-в-певному-світі», *Das-sich-an-ihm-selbst-Zeigen* «себе-в-собі-самому-показування» тощо. Звороти такого роду покликані показати цілісність події, а принципи їх утворення нагадують прадавні мовні стани, коли фрази також відзначалися синтаксичною синкретичністю.

Питома германськість — важлива риса мови пізнього М. Гайдеггера. Запозичені терміни трапляються зрідка: *Evidenz*, *Faktizität*, *Inkubation*, *Interpretierung*, *Kontingenz*, *Negation*, *ontologische Differenz*, *Phänomen*, *Realität*. Типова для філософа термінологія майже завжди складається з питомих морфем: *Anwesenheit* «перебування», *Bodenständigkeit* «закоріненість», *Eigentlichkeit* «справжність», *Eigenwelt* «справжній світ», *Endlichkeit* «конечність», *Geschick* «доля», *Innerweltlichkeit* «внутрішньосвіття», *Innerzeitige* «внутрішньочасся», *Selbstsein* «самобуття», *Spielraum* «вільний простір», *Ursprung* «першоджерело», *Verlassenheit* «залишеність», *Vorhandene* «наявне», *Weltbild* «картина світу».

Окремі терміни, слід гадати, М. Гайдеггер свідомо вживав як заміники до латинізмів: замість *Existenz* — *Bestehen* «існування», замість *Struktur* — *Gefüge* «будова, устрій», замість *Objekt* — *Gegenstand* «предмет», замість *Garantie* — *Gewähr* «запорука», замість *projektieren* — *entwerfen* «розробляти».

М. Гайдеггер часто звертається до ідей давньогрецької філософії. Його приваблює те, що її термінологія майже не містить запозичень і практично повністю постала на ґрунті повсякденної мови. Отже, мова еллінів виявилася для потреб філософії вельми придатною, а її народно-розмовна основа забезпечила термінам прозорість і загальну зрозумілість. Чи не звідси повсюдна любов до знань і бурхливий розквіт науки в Давній Греції? Адже навчатися й відкривати нове найкраще засобами рідної, а не чужої мови. Прозора внутрішня форма терміна швидко розкриває суть відповідної речі (явища), дає змогу чітко сприймати поняття, а це збуджує творчу думку, заохочує до роздумів. Не випадково, зауважує О. Б. Ткаченко, оригінальні філософські традиції, потужні філософські школи виникали на базі мов лексично однорідних, у яких переважала питома лексика (санскрит, арабська, китайська, давньогрецька, німецька)⁵³.

У зв'язку з цим привертають увагу численні неологізми, якими М. Гайдеггер позначав спеціальні поняття свого вчення. Створено їх виключно з питомих морфем: *Augenblicklichkeit* «миттєвість», *Entborgenheit* «відкритість», *Erschlossenheit* «розіткненість», *Geschichtlichkeit* «історичність», *Geworfenheit* «закинутість (людини у світ)», *Machtbereich* «поле влади»,

⁵³ Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність : Спроба сучас. синтезу.— К., 2008.— С. 15.

Mitsein «співбуття», *Sachheit* «речовинність», *Seinsverständnis* «розуміння буття», *Selbigkeit* «самототожність», *Seinsverfassung* «будова буття», *Überge-walt* «надвладдя», *Unverborgenheit* «незахованість (істини)» тощо.

Учення М. Гайдеггера дало потужний поштовх для дальшого розвитку філософії, більше того — започаткувало новий стиль європейського мислення. Він стояв біля витоків лінгвістичного повороту в західній філософії та в гуманітарному пізнанні загалом. Попри незвичну, складну для розуміння манеру викладу, мало хто з філософів має нині таку велику армію учнів, послідовників, тлумачів, критиків, розвінчувачів. Якщо його великі попередники І. Кант, Й. Фіхте, Г. Гегель були авторами окремих термінів, то М. Гайдеггер не лише розбудував власну терміносистему, а й створив, по суті, власну філософську мову. Цей факт з усією очевидністю доводить: чим оригінальніше мислить філософ, тим більше в нього народжується нових ідей, тим більше він утворює власних термінів і тим менше потребує іншомовних запозичень.

Як бачимо, протягом XVII–XX ст. німецька мова щоразу виявлялася досить придатною для вираження глибокої філософської думки, яку важко уявити без оригінальної термінотворчості. Відіграли позитивну роль гнучкість німецької словотвірної системи, висока розвиненість словоскладання та афіксального словотворення, зокрема можливість легко утворювати віддієслівні та відприкметникові абстрактні назви, узвичасність механізмів субстантивізації. У цьому плані німецька мова наче продовжила традиції давньогрецької, де також напрочуд легко карбувалися нові слова, що своєю чергою полегшувало породження нових філософських понять, ідей і смислів. Отже, мовне мислення видатних німецьких філософів певною мірою наслідувало мовне мислення філософів Стародавньої Греції. «Словотвірна свобода» стала одним з істотних чинників, що забезпечив німецькій філософії провідне місце в історії світової філософської думки.

P. O. SELIHEI

GERMAN PURISM AND GERMAN PHILOSOPHY: 400 YEARS TOGETHER

The article considers the development of puristic tendencies in the language of German philosophy during the 17th — 20th centuries. The creation of German philosophical terminology and the attitude of prominent German philosophers (G. W. Leibnitz, I. Kant, G. W. F. Hegel, J. G. Fichte, A. Schopenhauer, K. Marx, F. Nietzsche, M. Heidegger) to language purism are analyzed. It has been concluded that the German language every time turned out to be very suitable for expression of philosophical thought, which is difficult to imagine without authentic terminology.

Keywords: history of German language, history of German philosophy, philosophical terminology, loan words, linguistic purism.